

Dr. Madhukarrao Wasnik
PWS Arts and Commerce College
Kamptee Road, Nagpur-26

Chapters in Book

Sr No	Title of the Article	Name of the Author	Title of the Book & ISBN	Publisher	Year of the Publication
1	Sima Sakhare Yancha Stee Chalvalitil Sangharsh	Dr. Kamalakar Tagde	Adhunik Vidarbhachya Mahila Shilpakar (Samajik va Rajkiy Paripreksh 978-93-91305-50-5	Aadhar National Publkication, Amaravati (MS)	2022
2	Bharatiy Swatantryachya Chalvalimadhe Adivasi Chalvaliche Yogdan	Dr. Kamalakar Tagde	Bharatiya Swatantryachi 75 Varshe ISBN 978-93-91305-51-2	Aadhar National Publkication, Amaravati (MS)	2021

Principal

Dr. Yeshwant Patil

आधुनिक विदर्भाच्या महिला शिल्पकार

(सामाजिक व राजकीय परिप्रेक्ष्य)

संपादक
डॉ. धनंजय सोनटवके

आधुनिक विदर्भाच्या महिला शिल्पकार

संपादक

डॉ. धनंजय के. सोनटक्के

प्राध्यापक व समाजशास्त्र विभाग प्रमुख

प्रियदर्शिनी महिला महाविद्यालय, वर्धा

आधार नॅशनल पब्लिकेशन, अमरावती.

आधुनिक विदर्भाच्या महिला शिल्पकार
अनुक्रमणिका

अ. क्र.	लेख	लेखक	पु.क्र.
१	प्रस्तावना	डॉ. धनंजय के. सोनटक्के	१
२	प्रतिभाताई पाटिल एक राजकीय नेतृत्व	प्रा.डॉ.प्रशांत वामनराव खेडकर	११
३	आधुनिक विदर्भाच्या महिला शिल्पकार: डॉ. विभा गुप्ता	डॉ. प्रभाकर पुसदकर	३५
४	सत्यशोधक चळवळीच्या कृतीशील पाईक - शैलताई जैमिनी	प्रदीप ग. शेंडे	५२
५	पारोमिता गोस्वामी	डॉ जयश्री कापसे	७१
६	प्रेरणादायी सुमनताई बंग	डॉ. माधुरी झाडे	८६
७	तृतीय पंथी मोहिनी के जीवन व कार्य कि संघर्षगाथा	कु. दिव्या हरीश पारेकर	१०७
८	अमरावती जिल्ह्यातील अचलपूर विधानसभा मतदारसंघाचे माजी आमदार वसुधाताई देशमुख यांचे राजकीय योगदान विश्लेषणात्क अध्ययन	डॉ.प्रशांत दि.सातपुते	१३४
९	चिखली मतदारसंघ विकासाच्या शिल्पकार - आ. सौ. श्वेताताई महाले पाटील	प्रा. डॉ. अनंत मदन आवटी,	१४९
१०	डॉ. सीमा साखरे यांचा स्त्री चळवळीतील संघर्ष	प्रा.डॉ.कमलाकर पी. तागडे	१६९
११	डॉ.रजनी हजारे — एक अपराजिता	प्रा.डॉ.ज्योती प्रमोद राखुंडे	१८०
१२	Dr Satyabala Tayal: A Pioneer In Social Work Education In Vidarbha	Dr. Jyoti Niswade,	१९१

आधुनिक विदर्भाच्या महिला शिल्पकार
डॉ. सीमा साखरे यांचा स्त्री चळवळीतील संघर्ष

प्रा.डॉ.कमलाकर पी. तागडे

प्रमुख समाजशास्त्र विभाग डॉ.म.वा.पी.डब्ल्यू.एस. कला व वाणिज्य
महाविद्यालय, नागपूर

मोबा. ९४२३६३४६५० Email : kp1aagade123@gmail.com

प्रस्तावना :

१५ ऑगस्ट १९३३ ला जिल्हा यवतमाळ येथील सोनेगाव या गावामध्ये डॉ. सीमा साखरे यांचा जन्म झाला. या सोनेगावमध्ये त्यांचे वडील लहानुजी तानबाजी आकोलकर शिक्षक होते. त्यांनी सीमा साखरेला बऱ्याच गोष्टींविषयी परिवर्तनवादी विचारांचे धडे दिले. स्वतःची शैक्षणिक प्रगती, मुलांच्या जीवनाला आकार देण्यासाठी करावी लागणारी कसरत आणि बालपणापासून त्यांच्या मनामध्ये घट्ट दडून बसलेल्या स्त्री जीवनातील वेदना त्यांनी त्यांच्या आईच्या व समाजातील इतर महिलांच्या बधितल्यामुळे त्यांनी स्वतःच्या मनामध्ये त्यांच्या वेदनेला एक आवाज, एक हुंकार देण्याचे ठरविले. ज्या आवाजामध्ये स्त्रीयांच्या अधिकार आणि स्वातंत्र्य यांच्या गुणाकार असेल. स्वातंत्र्य, समता आणि सामाजिक न्यायासाठी आपण चळवळ उभी केली पाहिजे हा विचार त्यांना मनोमनी बोचत रहायचा. शेवटी त्यांनी महिलांच्या अन्याय, अत्याचाराला एक आवाज म्हणून आपली चळवळ सुरू केली. फुले—आंबेडकरी विचारांवर आधारित, समता आणि न्यायाच्या या चळवळीमध्ये सीमा साखरे यांनी आपल्या जीवाची कधीही तमा बाळगली नाही. रात्रंदिवस त्या महिलांच्या अन्याय, अत्याचाराच्या विरोधात संघर्ष करीत राहल्या. स्त्रियांच्या स्वातंत्र्याच्या, न्यायाच्या, अधिकाराच्या आणि हक्काच्या गोष्टी ह्या पुरुषप्रधान समाजाला धमक्या वाटतात? परंतु सीमाताईंनी मात्र त्या दृष्टिकोनातून आपला लढा उभारला नाही. स्त्रियांनाही कुठेतरी मोकळा श्वास घेता यायला पाहिजे. विशेष म्हणजे ग्रामीण, असुरक्षित, अशिक्षित स्त्रियांच्या विकासामध्ये सीमाताईंचा लढा योग्यपणे, यशस्वीपणे विदर्भातच नव्हे तर त्यांनी केलेल्या कार्याची दखल आंतरराष्ट्रीय पातळीवर घेण्यात आली. त्यांच्या विचारावरती गाडगेबाबा, तुकडोजी महाराज, डॉ. आंबेडकर, महात्मा गांधी, पंडित जवाहरलाल नेहरू, डॉ. पंजाबराव

आधुनिक विदर्भाच्या महिला शिल्पकार देशमुख, सानेगुरूजी, कमलाबाई होस्पेट, मदर टेरेसा, डॉ. मनमोहन वर्मा इत्यादि विचारवंतांचा प्रभाव होता तसेच त्यांनी या सर्व महान लोकांना बघितले व त्यांचा संपर्क आला. पंडित जवाहरलाल नेहरू समवेत झेंडा वंदनाच्या कार्यक्रमाला हजर होत्या. तसेच त्या आंबेडकरांच्या धर्मांतर साहित्याचे ते साक्षीदार आहेत. त्यांच्या वडिलांनी त्यांना हा धर्मांतर सोहळा दाखविण्याकरिता बैलबंडीने नागपूरला आणले होते. असे मला त्यांनी मुलाखत घेतांना सांगितले. सन १९४२ मध्ये गांधीजींची चलेजावची चळवळीमध्ये असहकार म्हणून सीमा साखरे यांच्या वडिलांनी नोकरी सोडून दिली. लहानपणापासूनच त्यांना संघर्ष आणि परिवर्तन संकल्पनाविषयीचे अनुभव त्यांनी प्रत्यक्षपणे बघितले होते. त्यांनी लिहिलेल्या संग्राम या आत्मचरित्रामधून त्यांच्या चळवळीची प्रचिती प्राप्त होते.

विदर्भामध्ये स्त्रियांच्या अन्याय अत्याचाराला वाचा फोडण्याचे काम डॉ. सीमा साखरे यांच्या चळवळीने केले आहे. हे कुणीही नाकारू शकत नाही. स्त्रियांच्या न्याय, अधिकारासाठी उभी केलेली ही चळवळ आहे. या चळवळीने स्त्रियांना स्वतःची एक ओळख, एक परिचय दिला आहे. ही चळवळ उभी करतांना डॉ. सीमा साखरे यांना अनेक प्रश्नांना सामोर जावे लागले, तरीही ताई डगमगल्या नाही. संसार सांभाळून अनेक स्त्रियांच्या अन्याय अत्याचाराला न्याय देण्यासाठी सीमाताईला खूप जिवाचा आटापिटा करावा लागला. स्त्रियांवरती फार मोठ्या प्रमाणात अत्याचार व्हायला लागले होते. विदर्भामध्ये अशा काही घटना घडल्या की त्या घटनांकरिता सीमाताईने स्वतःला समाजातील दुःख वेचण्याकरिता झोकून दिले. विशेषतः स्त्रीयांवर झालेले बलात्कार, अल्पवयीन मुलींवर अत्याचार व मृत्यू या विरोधात सीमाताई रात्रंदिवस झटत राहिल्या.

नागपूरातील मनोरमा हत्याकांड, २६ मार्च १९७२ रोजी घडलेल्या विदर्भातील देसाईगंज वडसा पोलीस स्टेशनमध्ये मथुरा नावाच्या १५ वर्षांच्या आदिवासी मुलींवर गणपत व तुकाराम या दोघा पोलीस शिपायांनी बलात्कार केला होता. त्यानंतर १९७८ मध्ये वरूडजवळ एका ६८ वर्षांच्या म्हातारीवर दोन तरूणांनी बलात्कार केला होता. १९८१ मध्ये नागपूरच्या एका पोलीस ऑफिसरविरूद्ध लढा उभारला होता, त्याने एका नवविवाहितेवर बलात्कार केलेला होता. हैद्राबादला रमिझाबरोबर पोलिसांनी केलेल्या बलात्काराचे प्रकरण खूप

गाजत होते. त्या प्रकरणामध्ये सीमाताईंच्या चळवळीने पूर्ण सहभाग दर्शविला. बिहारमधील माया त्यागी नावाच्या महिलेवर पोलीसांनी केलेल्या बलात्काराच्या केसमध्ये प्रत्यक्षपणे ताईने स्थळाला भेट देऊन संघर्षाची भूमिका स्वीकारली.

महाराष्ट्रामध्ये आणि महाराष्ट्राच्या बाहेर ही डॉ. सीमा ताईंनी आपले आंदोलन सक्रिय केले होते. त्यांनी भारतातील जवळपास १५०० केसेस करिता खूप मेहनत घेतली आणि सारखा पाठपूरावा करत राहिल्या. काही केसेसमध्ये आरोपीला निर्दोष सुटका व्हायची तर काही केसेसमध्ये आरोपींना शिक्षा पण झाली आहे. निर्दोष सुटलेल्या आरोपीविरुद्ध त्या सुप्रिम कोर्टात जाऊन अन्याय झालेल्या महिलेविषयी न्याय मिळवून दिलेला आहे. अनेक अल्पवयीन, छोट्या छोट्या बालिकांना त्यांच्यात जवळच्या नातेवाईकांनी लैंगिक शोषण करून त्यांना मारून टाकले. अशा घटनांविषयी सीमाताईंनी आपली चळवळ निडरपणे उभी केली आणि त्या लढल्यात. आज ही त्यांनी ९० वी मध्ये पदार्पण केले आहेत, त्यांना अनेक पुरस्कारांनी, आंतरराष्ट्रीय पुरस्कारांनी सन्मानित करण्यात आले आहे. आजही त्यांच्यातील महिलांच्या अन्याय अत्याचाराविरुद्धचा आवाज तेवढाच ताकदीचा आहे. त्यांच्या चळवळीविषयीची माहिती आपणाला त्यांनी केलेल्या वेगवेगळ्या आंदोलनावरून निश्चितच प्राप्त होते. त्या कशा वाढल्या, त्यांच्या जीवनात कोणकोणते प्रश्न घडले, या सर्वांवरून त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा परिचय होतो.

महान प्रबोधनकार संत गाडगेबाबांचा सहवास

सीमा साखरे यांच्या जीवनात असे काही प्रसंग आणि घटनांमुळे त्यांना स्त्रियांच्या न्यायायकरिता तसेच स्त्रियांच्या अन्याय अत्याचाराच्या विरोधात लढा उभारला. कधी—कधी मान—अपमान सहन करावा लागला. तरी त्यांनी आपला लढा थांबविला नाही. याचे कारण म्हणजे त्यांना अशा काही वैचारिक विचारांचा सहवास लाभला त्यामुळे त्यांच्यामध्ये समाजाकरिता काहीतरी करण्याची ऊर्जा मिळाली याचे प्रथम कारण म्हणजे गाडगेबाबा हे कळंबला आले होते. तेथे गाडगेबाबांची वाट बघत असतांनाच, त्यांच्या पाठामगून गाडगेबाबांना त्यांच्या डोक्यावर हळूवार स्पर्श करून म्हणतात काय “अव पोर काय पाहते?” त्या म्हणाल्या गाडगेबाबांना पहायचे आहे, गाडगेबाब म्हणाले, “गाडगेबाबांना काय पहायचे माणसांसारखा माणूस” “शाळं

आधुनिक विदर्भाच्या महिला शिल्पकार जाय, शिक, मोठी हो, ती पहा शाळा” गाडगेबाबांनी सीमाताईंचा हात धरून शाळेत नेले. समोर उभ्या असलेल्या शाळेतील मास्तरांनीबाईला म्हणाले, “मास्तरांनीबाई, हिले शिकवा, हुशार आहे ही.” “शाळेत जाऊन शिकल्याने मोठे होता येते” हे गाडगेबाबांनी मनावर बिंबवल्याने सीमाताईंनी पूर्ण हकीकत आपल्या आईला सांगितली. आई म्हणाली काय म्हणाले गाडगेबाबा. “ते मला म्हणाले की, शाळेत जा, शिक आणि मोठी हो” या गाडगेबाबांच्या संदेशामुळे सीमाताईंच्या आईला पण वाटायला लागले होते की, मुलगी शिकली पाहिजे. पण थोडी चिंता वाटायची. सीमाताईंच्या आई म्हणाल्या उद्यापासून ताक विकून शाळेत जात जा. सीमाताईंची शाळा सुरू झाली याचा त्यांना फार आनंद झाला, जरी त्या डोक्यावर ताक विकून जात होत्या, पण त्याच त्यांना शल्य नव्हत कारण त्या हिम्मतवान होत्या. पाटी-पुस्तके मास्तरांनीबाईंनी दिले. गाडगेबाबांनी दाखविलेला मार्ग हा त्यांच्या जिवनातील ज्ञानाचा प्रकाश ठरला. या प्रकाशामुळे त्यांना समाजाच्या हिताकरीता काहीतरी करता आले याचा त्यांना सार्थ अभिमान आहे.

डॉ. सीमा सारखे आणि महिला चळवळ :

समाजातील स्त्रियांच्या वाटयाला आलेला अपमान, तसेच अन्यायकारक जगणे बघून महिलांच्या हिताकरिता, महिलांचा एक आवाज, उभा करण्याची आवश्यकता वाटली. या देशामध्ये जाती व्यवस्थेने इथल्या मातीमध्ये शोषणाची व अपमानाची अन्याय, अत्याचाराची बीजे पेरल्या गेली आहेत. ताई एक स्त्रीवादी आहेत. स्त्रीवाद हा एक स्वातंत्र्य, समानता आणि न्यायाची विचारसरणी आहे. या विचारसरणीने स्त्रियांना बोलके केले आहे. ही विचारसरणी समाजातील होणाऱ्या शोषणाविरुद्ध प्रश्न निर्माण करते. शोषणापासून मुक्तता करण्याकरिता नवीन मार्ग दाखविते. पुरुषप्रधान जेथे स्त्रियांचे शोषण केल्या जाते त्या शोषणाविरुद्ध एक आवाज उभा राहिला पाहिजे, या देशामध्ये पुरुषांना जेवढे अधिकार आहेत, तेवढेच अधिकार भारतीय संविधानाने महिलांना दिले आहेत. मग पुरुष वर्गाकडून महिलांचे शोषण का करण्यात येते. या प्रश्नाला निरुत्तर करण्यासाठी ही चळवळ उभी केली आहे. डॉ. सीमाताई स्पष्टपणे सांगतात. आज महिला स्वतःच्या अधिकाराचा वापर करून न्याय मागून राहिल्यात, पोलिस यंत्रणेचे आणि न्यायव्यवस्थेचे स्वतंत्रपणे दार ठोठावू लागल्यात आहे. स्वतःवरील अन्यायाविरुद्ध आवाज उठविण्याची जी काही

आधुनिक विदर्भाच्या महिला शिल्पकार
प्रमाणात जागृती स्त्रियांमध्ये आली ते या चळवळीचे यश आहे असे
म्हणणे अतिशयोक्ती होणार नाही. स्त्रियां जेव्हा स्वतःला व्यक्ती समजू
लागतील, माणूस समजू लागतील आणि स्वतंत्रपणे जगण्याची हिम्मत
ठेवतील तेव्हाच खऱ्या अर्थाने स्त्रीचळवळीची एक ताकत म्हणून
पुरूषासमोर उभी होणार. असा विचार त्यांनी स्पष्ट केला आहे.

या देशामध्ये आपणाला असे दिसून येते की, स्त्रीला कधीच
स्वतंत्र व्यक्ती म्हणून समजले गेले नाही. मातृत्वाच्या भूमिकेमध्येच
तिला नेहमी आपले आयुष्य खर्च करावे लागले. शिक्षणापासून तसेच
अनुभवापासून स्त्री वंचित राहिली त्यामुळे ती आर्थिकदृष्ट्या कमकुवत
होत गेली व परावलंबीही झाली. अनेक समाजसुधारकांनी स्त्रियांच्या
शिक्षणाचा, स्वातंत्र्याचा व न्यायाचा विचार समाजामध्ये पेरला परंतु
अजूनही समाजामध्ये पाहिजे त्या प्रमाणात महिलांच्या अन्याय
अत्याचारा विरोधात जनजागृती आढळून येत नाही. येथील भारतीय
समाज हा पुरूषप्रधान संस्कृतीला अधिक महत्त्व देतो. पुरूषांना अनेक
बाबतीत स्वातंत्र्य आहे, मुलांनाही स्वातंत्र्य दिसून येते परंतु स्त्रियांना
तसेच मुलींना अनेक गोष्टींच्या बाबतीत अनेक प्रकारची बंधने आढळून
येतात. परिवर्तनाच्या क्षेत्रात कुठेही बघितले तरी स्त्रिया कमी नाहीत.
अनेक प्रकारच्या शोध व संशोधन कार्यातही स्त्रिया कमी नाहीत,
राजकारणी, लेखिका, पत्रकार, प्राध्यापक, कुलगुरू, शास्त्रज्ञ आदि
वेगवेगळ्या प्रकारची पदे प्राप्त करून स्त्रियांनी त्यांच्यातील
कर्तबगारीपणा पुरूषप्रधान संस्कृतीला दाखवून दिला. परंतु या
पुरूषप्रधान संस्कृतीमध्ये अजूनही स्त्रियांना पाहिजे त्या प्रमाणामध्ये
समाजामध्ये मानाचे स्थान प्राप्त झाले नाही. पुरूषप्रधान संस्कृतीमध्ये
महिलांना किती घुटमळत जीवन जगावे लागते. आपण किती दिवस
अन्याय सहन करीत जीवन जगायचे हा प्रश्न प्रत्येक स्त्रीने स्वतःला
विचारला पाहिजे. स्त्रियांच्या मनात परिवर्तनाचे विचार रूजविण्याकरिता
सीमा साखरे यांनी महिलांमध्ये चर्चा घडवून आणल्यात. समविचारी,
मैत्रीणीचे एक संघटन यामधून निर्माण झाले. या संघटनेच्या समोर
स्त्रियांवरती जे अन्याय, अत्याचार, लैंगिक छळ ह्या घटना घडत
होत्या, या घटनांमुळे सीमताईंनी अत्याचाराच्या नोंदी करणे सुरू केले.
अन्यायाविरुद्ध लढण्याकरिता डॉ. सीमा साखरे यांनी महिलांच्या
हिताकरिता संघटन उभे केले. या संघटनाने खूप मेहनत करून अन्याय
अत्याचार पिडीत महिलांना न्याय मिळवून दिला आहे. वेळप्रसंगी डॉ.

सीमाताई यांनी सुप्रिम कोर्टात सुध्दा प्रत्यक्षपणे जाऊन न्यायाधीशांची परवानगी घेऊन काही क्रिटीकल केसेसना न्याय मिळवून दिला आहे. १९७५ पासून सुरू झालेले ताईचे हे संघटन १९८० पर्यंत बऱ्याच प्रमाणात विस्तृत झाले व चर्चेत आले.

स्त्रियांच्या न्यायाकरिता वर्तमान पत्रातून लेखन :

डॉ. सीमा साखरे यांनी १९७८ मध्ये प्रसिध्द दैनिक लोकमतचा 'मधुमालती' नावाचा स्त्रियांकरिता कॉलम सुरू करण्यात आला. या लिखाणामुळे स्त्रियांच्या विचारांमध्ये परिवर्तन, जनजागृती करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला. अजिबात काही न शिकलेल्या स्त्रियांना सुध्दा त्यांच्या जीवनातील उणिवांच्या जाणिवा होऊ लागल्या होत्या. चार भिंतीच्या आतच आनंद शोधणाऱ्या स्त्रियांनाही हळूहळू या कॉलमकडे लक्ष देऊन अन्याय अत्याचाराच्या विरोधामध्ये ताईंनी आपली चळवळ उभी केली. मोठ्या प्रमाणात स्त्रियां बोलू लागल्यात. जीवनाबद्दल विचार करू लागल्यात. घरामध्येच आनंद मानणाऱ्या स्त्रियांनीही जीवनाला आकार देता येते, केवळ कुटुंबामध्येच नवऱ्याकडून मारहाण किंवा कुटुंबातील इतर व्यक्तीकडून छळ सहन किती दिवस करायचा अशा प्रकारचा विचार स्त्रियांच्या मनामध्ये यायला लागला. इतर महिलांच्याच जीवनातील होणारे अन्याय अत्याचार या विषयी स्त्रीया आता काही बोलण्याकरिता तयार होऊ लागल्या. स्त्रीयांवरील अत्याचाराला समाजासमोर मांडणे हे इतके साधे सरळ काम नव्हते. परंतु डॉ. सीमा साखरे आणि त्यांचे इतर सदस्य या सर्व लोकांनी ही चळवळ अतिशय प्रामाणिकपणाने उभी केली.

अत्याचाराविरुद्धची पहिली लढाई

मिश्रा, शुक्ला यांना मंत्रांनी शिक्षणाच्या काही योजना आखल्या. त्यामध्ये असे होते की, जे शिक्षक होणार (डी.टी.) (Dipoma in Teaching) त्या सर्व डी.टी.च्या प्रशिक्षणाथ्यांना प्रौढ शिक्षणाचे वर्ग चालविणे सक्तीचे होते. ही सर्व शिबिरे उन्हाळ्याच्या काळामध्ये खेडोपाडी आयोजित केली जात होते सीमाताईंनी सुध्दा एक कॅम्प एका खेड्यात लावून घेतला, त्यांची यमू नावाची एक मैत्रीण त्यांच्याबरोबर होती. या कॅम्पची तपासणी करायला एक अॅडिशनल डिस्ट्रिक्ट इन्स्पेक्टर ऑफ स्कूल येत होता. त्याने आपल्या अधिकाराचा वापर करून यमूसोबत सलगी करण्याचा प्रयत्न केला. यमूला तो अधिकारी छळतो असे यमूने सीमाताईला सांगितले, या कॅम्पवर

सिमाताईचे बरेच भावंडे व नातेवाईक होती. ताईने त्या ऑफीसरला धमकावले, “साहेब इथे यमू एकटी नाही, आम्ही दोघे आहोते. यमूची तुमच्याबद्दल तक्रार आहे” पण तो निर्लज्ज अधिकारी काहीतरी बहाणे शोधून त्यांचा पाठलाग करायचा. एक दिवशी त्याने यांच्या कॅम्पची मिटिंग रात्रीला ठेवली. तरीपण सीमाताई घाबरल्या नाहीत. ताईने यमूला धीर दिला. तेवढ्यातच तो अधिकारी तिथे आला आणि मी पण येतो म्हणून त्यांच्या बैलबंडीमध्ये जबरदस्तीने बसला. त्याने यमूला स्पर्श करताच सिमाताईने त्याला धमकावले व त्याचा हात झटकला. अंधारामध्ये सिमाताई व यमू पायी चालू लागल्या तो अधिकारी बैलगाडीतून उतरेना. शेवटी सिमाताईने त्या अधिकाऱ्याला बैलबंडीतून हात धरून बाहेर ओढले. सीमाताईला आणि तिच्या मैत्रीनीला कॅम्प अर्ध्यातून सोडावा लागला. त्यांनी घरी जाऊन आपल्या वडिलांना सर्व हकीकत सांगितली. वडिलांनी त्यांना सहकार्य करून रिपोर्ट देण्यात आली. त्या ऑफीसरची चौकशी झाली व त्याला निलंबित करण्यात आले. येथूनच सीमाताईला अन्याय अत्याचाराविषयी न्यायाची दरवाजे उघडे कसे करावे लागतात या विषयीची त्यांना माहिती व हिंमत मिळाली.

बलात्कारविरोधी मंचाची स्थापना केली :

स्त्रीयांवरील जे अन्याय अत्याचार त्यांच्याच कुटुंबाकडून होत होते किंवा समाजातील इतर लोकांकडून महिलांवरती अन्याय, अत्याचार, बलात्कार इत्यादी घटना दिवसेंदिवस भारतभर घडत होत्या, लहान मुली वासनेच्या बळी ठरायच्या, अनेक स्त्रियांना हुंड्याकरिता त्यांच्या सासरच्या लोकांकडून व पतीकडून नेहमी छळ व्हायचा या त्रासाला कंटाळून अनेक स्त्रियांनी आपली जीवनयात्रा संपविली. हया सगळ्या घटना डॉ. सीमाताईंना झोपू देत नसत. २६ मार्च १९७२ रोजी विदर्भातील देसाईगंज वडसा येथील पोलीस स्टेशनमध्ये मथुरा नावाच्या १६ वर्षाच्या आदिवासी मुलीवर तेथील गणपत व तुकाराम या दोन पोलीसांनी बलात्कार केला होता. जून १९७४ मध्य जेव्हा चंद्रपूरच्या जिल्हा आणि सेशन कोर्टसमोर मथुरावरील बलात्काराची केस सुनावणीकरिता आली तेव्हा न्यायाधिकाऱ्यांनी केसचा निकाल उलटा दिला. ते म्हणाजे मथुरावर बलात्कार झालाच नाही. ती (मथुरा) खोटारडी आहे आणि तिचा व पोलीसांचा शरीरसंबंध झालाही असेल तरी तो तिच्या मर्जीनेच झाला असावा, असे म्हणून त्या दोन पोलीस शिपयांना

आधुनिक विदर्भाच्या महिला शिल्पकार बलात्काराच्या अपराधामधून मुक्त केले होते. परंतु डॉ. सीमाताईंनी ही केस नागपूरच्या हायकोर्टसमोर रिक्त्यकरिता आणली. नागपूरच्या उच्च न्यायालयाने या केसमध्ये गणपत आणि तुकाराम या दोन्ही पोलीस शिपायांना सजा सुनावली, हे सीमाताईंच्या स्त्री अत्याचाराविरुद्ध लढण्याच्या प्रयत्नाचे पहिले यश होते. त्यामुळे नागपूरातील ८० स्त्री संघटनांना एकत्र करून सीमाताईंनी बलात्कार मंचाची स्थापना केली. अश्लील साहित्याचा निषेध :

सीमाताईंच्या चळवळीने स्त्रीयांवर होणाऱ्या अन्याय, अत्याचाराच्या विरोधामध्ये अश्लील साहित्याचा निषेध केला आहे. स्त्रियांच्या सन्मानाला इजा पोहोचविणारे साहित्याच्या विरोधामध्ये ताईंच्या अन्याय अत्याचार परिषदेने तीव्रपणे प्रतिकार केला. थिएटरवरची अश्लील पोस्टर्स फाडलीत. भोगसम्राटसारख्या नाटकाचे प्रयोग बंद पाडलेत. ब्यलू लगून चित्रपटातील अश्लील पोस्टर्सचे सार्वजनीकरित्या होळी केली. मारली लाईन तर तबियत फाईन या सारख्या नाटकावर बहिष्कार टाकला. एकंदरीत स्त्रियांविरुद्ध अपप्रचार करणाऱ्या साहित्याचा चळवळीद्वारे निषेध करण्यात आला.

स्त्री अत्याचाराविरोधी परिषदेची स्थापना :

स्त्रीयावरील अत्याचाराच्या वाढत्या घटना लक्षात घेऊन १९८१ मध्ये बलात्कार विरोधी मंचाच्या कक्षा वाढविण्यात आल्या. स्त्रियावरील वाढत्या अत्याचारांविषयी विचार आणि कृती करण्याकरिता स्त्री अत्याचार विरोधी परिषदेची स्थापना सीमाताईंने केली. या परिषदमध्ये विदर्भाबाहेरील महाराष्ट्रातील प्रसिद्ध सामाजिक कार्यकर्त्या गेल ऑम्बेट, सौदामिनी राव, मेरून्निसा दलवाई, मुमताज राहमतपुरे तसेच कोल्हापूर, सांगली, सातारा, रत्नागिरीपासून सामाजिक कार्यकर्त्या स्त्रियांना या परिषदेला आमंत्रित करून एक मोठी संघटना बनविण्यात आली. या संघटनेचे 'स्त्री अत्याचार विरोधी परिषद' असे नाव ठेवण्यात आले.

हुंडा विरोधी चळवळीविषयी जनजागरण व आंदोलने :

स्त्री अत्याचार विरोधी परिषदेच्या स्थापनेनंतर सीमाताईंकडे स्त्रियांवरील अत्याचारांविषयी वेगवेगळ्या प्रकारच्या केसेस यायला लागल्या. १९८१ मध्ये जून महिन्यात आर्वी येथे चांदा चोरडिया नावाच्या १८ वर्षाच्या नवववाहित तरुणीला तिच्या सासरच्या लोकांनी विवाहाच्या पाचव्या दिवशी चांदीची काही भांडी हुंड्याच्या रूपाने

मिळाली नाही म्हणून तिला जिवंत जाळले गेले. ही तरूणी जेव्हा होती तेव्हा ती बचाव बचाव असे म्हणत शेकडो लोकांनी तिला पाहिले. नागरीकांनी न्याय मागण्याकरिता पाचारण केले. १९८५ पर्यंत सीमाताईंकडे हुंड्यासाठी जळालेल्या नवविवाहित तरूणींच्या १२०० केससेचे सर्वेक्षण, एक धक्कादायक सर्वेक्षण तयार झाले होते. नैरोबी येथे तिसऱ्या जागतिक महिला परिषदेमध्ये सीमाताईंनी नवविवाहित तरूणी ज्या हुंड्याकरिता जळालेल्या होत्या त्यावर भाष्य करून तेथील महिलांचे लक्ष वेधून घेतले. सीमाताईंच्या चळवळीने समाजामध्ये जागृती निर्माण व्हायला लागली होती. काही मुली हुंडा मागणाऱ्या नवरदेवाला लग्नाकरिता नकार देऊन पोलीसांना लग्न मंडपामध्ये आमंत्रित करून नवरदेवाला अटक करण्यात यशस्वी झाल्यात. आंध्रप्रदेशातील एक घटना म्हणजे धर्मावरमच्या कोटीनामणी या पदवीधर तरूणीची सासरच्या लोकांनी जाळून हत्या केली, ही हत्या आंध्रप्रदेशामध्ये फार गाजली. एका कार्यकर्त्याने ही केस ताईंकडे सोपविल्यानंतर ताईने ही केस चालवून आरोपींना सजा करण्यास भाग पाडले. मध्यप्रदेशातील रायपूर, बिलासपूर, छिंदवाडा येथील हुंडाबळीच्या केसमध्ये येथील पोलीसांचे सहकार्य लाभल्यामुळे घटनांना न्याय देता आला. १९८१ ते १९९० ही दहा वर्षे हुंडा विरोधी चळवळीविषयी फार चर्चित होती.

अंधश्रद्धा विरुद्ध तीव्र लढा :

सीमाताई साखरे यांच्या चळवळीचा मुळ उद्देश हा होता की, स्त्रियांविरुद्ध जे अन्याय अत्याचार होत होती त्या अन्याय अत्याचारांची कारणे शोधून काढण्याचा प्रयत्न केला. समाजामध्ये रूढी आणि परंपरा यांचे प्राबल्य फार जास्त आहे. त्या आधारे समाजामध्ये अंधश्रद्धा जन्म घेतला. अंधश्रद्धेच्या आधारेही स्त्रियांवरती समाजातील भोंदू लोक अन्याय अत्याचार करतात. त्या अत्याचाराचा या चळवळीने पूर्ण ताकदीने प्रतिकार केला. याचे एक उदाहरण म्हणजे, बुलडाणा जिल्ह्यात चिखलीजवळ दीर्घकाळापासून वसलेल्या सैलानी दग्यात स्त्रियांचे लैंगिक शोषण फार मोठ्या प्रमाणात होत होते. परंतू ते धार्मिक स्थळ असल्यामुळे लोकांच्या मनात किंतू परंतू येत नव्हते. परंतू लोकांच्या या अंधश्रद्धेमुळे कोणीच बोलत नव्हते. १९८४ मध्ये बबीता सोमानी नावाच्या एका नवविवाहित तरूणीवर दग्यातील मुजावरची मुले आणि त्यांचे नातलग या सर्वांनी त्या तरूणीवर

आधुनिक विदर्भाच्या महिला शिल्पकार बलात्कार करून खून केला. सीमाताईनी दर्ग्यात जाऊन संपूर्ण चौकशी करून हे प्रकरण न्यायालयापर्यंत पोहाचवले. त्या निमित्ताने तेथील २६५ झोपड्यांची वसाहत उचलावी लागली आणि तेथे येणाऱ्या वेडसर महिला आणि अन्याय करणाऱ्या लोकांवरती वचक बसविला इतक्या ताकदीने सीमाताईने आपली चळवळ चालविली आहे.

मृत्यूयात्रेला निघालेल्या नऊ नन्स :

सन १९८७ मध्ये आंध्रप्रदेशातील एल्लोर येथे एका बंद मॉनिस्ट्रीत नऊ गरीब नन्सना तेथील धर्मगुरूने जिवंत समाधी देण्याचे कटकारस्थान रचले होते. त्याला मॉनिस्ट्री तोडण्याचे आव्हान देऊन आंध्रप्रदेशचे गव्हर्नर कुमुदबेन जोशीच्या मार्फत त्या मिनिस्ट्रीत कायद्याचा आधार घऊन सीमाताईने प्रवेश केला. मॅजेस्ट्री तोडली गेली आणि मृत्युमार्गाला निघारलेल्या त्या नऊ नन्सला जिवंतपणे सुटका करण्यात आली.

मनोरमा कांबळे : बलात्कार आणि हत्याकांड :

१४ फेब्रुवारी २००९ ला छिंदवाडा न्यायालयाने बलात्कार-खून खटल्याच्या संदर्भात जो निर्णय दिला तो धक्कादायक होता. १९९४ च्या रंगपंचमीच्या दिवशी मनोरमा कांबळे देवानीच्या घरी कामाला गेली, ती बाहेरच्यांना पुन्हा जिवंत दिसलीच नाही. लहान मुलांची आई आपल्या मुलांना अचानकपणे सोडून जाते अर्थात तिला तिच्या संसारातून कायमचे उठविले जाते. पोलीसांनी घटनेचा पंचनामा न करताच तिचे प्रेम पोस्टमार्टमसाठी मेयो हॉस्पिटलला कुलरचा धक्का लागुन ती मेली असे सांगून पाठविले होते. पण पोस्टमार्टम करणाऱ्या डॉक्टरच्या लक्षात आले की, मनोरमावरती बलात्कार झालेला आहे आणि तिचा गळा दाबून खून झालेला आहे. मनोरमाच्या केसमध्ये देवानीच्या घरात जाऊन त्यांना मनोरमाच्या खूनाविषयी जाब विचारणारी डॉ. सीमाताई ही पहिली कार्यकर्ती होती. हे आंदोलन बरेच दिवस चालले. ८१ साक्षीदारांची साक्ष या खटल्यात नोंदविण्यात आली होती. देवानीच्या घरातूनच मनोरमाचे प्रेत बाहेर काढण्यात आले होते. मनोरमाच्या निमित्ताने दलित संघटनांनी फार मोठे जनआंदोलन उभे केले. यामध्ये वा. को. गाणार यांनी फार महत्वाची भूमिका बजावली. मनोरमा कांबळे हे प्रकरण न्यायाकरिता छिंदवाडाच्या कोर्टामध्ये नेण्यात आले होते. या केसेसकरिता सीमाताईनी बराच प्रवास केला. आरोपींना पाहिजे त्या प्रमाणात शिक्षा झाली नाही.

इंदोरची साध्वी इंद्रप्रथा जैनला सुरक्षितता मिळवून दिली :

इंद्रप्रभा जैन या नावाच्या तरुण साध्वीला १९८७ मध्ये पळविण्यात आले होते. या प्रकरणाच्या विरुद्ध इंदौर आणि माळवा भागातील जैनांनी फार मोठ्या प्रमाणावर तीव्र आंदोलन केले होते. वास्तविकतः अशी होती की, या साध्वीला वैवाहिक जीवन जगायचे होते. एक तर ती वयाने तरुण होती. त्यामुळे तिने तो निर्णय घेतला असावा, परंतु समाजामध्ये या प्रकरणाविषयी आगळेवेगळे बोलले जात होते. या तरुणीने स्वतःचा तो माझा प्रोटेक्टर आहे म्हणून तिने स्वतःच पोलीस स्टेशनमध्ये गेली होती. या मुलीला कायद्याची मदत देऊन तिचे पुनर्वसन करण्याकरिता सीमाताईची चळवळ खंबीरपणे उभी राहिली.

सारांश :

डॉ. सीमाताई साखरे यांनी स्त्रियांच्या जीवनाला एक वेगळ्या प्रकारच्या उंचीवर नेले. स्त्री जीवनातील वेदनांसाठी काहीतरी केलेच पाहिजे या जिद्दीने व पोटतिडकिडीने स्वातंत्र्य, समता आणि सामाजिक न्यायासाठी चालविलेली डॉ. सीमा साखरे यांची चळवळ खरच संपूर्ण भारतामध्ये एक आगळीवेगळी चळवळ आहे. त्यांनी अनेक आंदोलने केलीत. येथे संपूर्ण आंदोलनाचा उल्लेख करणे शक्य नाही. आजही त्यांच्या विचारांची धार कमी झालेली नाही. त्यांनी आपल्या उभ्या आयुष्यात कुणालाही न डगमगता स्त्रियांच्या अन्याय, अत्याचाराच्या विरोधामध्ये जे रणशिंग फुंकले ते विचाराधीन आहे. एक महिला काय करू शकते, याचे जिवंत चित्रण डॉ. सीमा साखरेची महिला चळवळ होय. या चळवळीने अनेक मुली आणि निराधार महिलांचे पुनर्वसन केले आहे. त्यांच्या कार्याला सलाम!

संदर्भग्रंथ सूची :

- १) डॉ. साखरे सीमा (२००८), 'संग्राम' (आत्मचरित्र), सीमा प्रकाशन, कोतवाल नगर, नागपूर.
- २) डॉ. साखरे सीमा (२००८), 'न्याय हवा स्त्रीला', सीमा प्रकाशन, कोतवाल नगर, नागपूर.
- ३) डॉ. साखरे सीमा (२०१०), 'आमची पस्तीस वर्षांची वाटचाल', सीमा प्रकाशन, कोतवाल नगर, नागपूर.
- ४) डॉ. साखरे सीमा (२०११), 'कुंतीच्या लेकी', सीमा प्रकाशन, कोतवाल नगर, नागपूर.

भारतीय स्वातंत्र्याची @ ७५ वर्षे

- संपादक -

डॉ. अनंत आत्माराम शिंदे

भारतीय स्वातंत्र्याची @ ७५वर्षे

संपादक
डॉ. अनंत आ. रिंढे
इतिहास विभाग प्रमुख
यशवंत महाविद्यालय सेलू, जि. वर्धा

आधार नॅशनल पब्लिकेशन, अमरावती.

आधार नॅशनल पब्लिकेशन, अमरावती.

11	मा. सौ. सरीताताई गाखरे यांच्या क्रांतीकारी आरोग्य विषयक कार्याचे : ऐतिहासिक सिंहावलोकन प्रा.डॉ. तिर्थनंदन रामचंद्र बन्नगरे	72
12	स्वातंत्र्य आंदोलनातील क्रांतीकारी नेतृत्व पं.कानडे शास्त्री डॉ.नामदेव वामनराव ढाले	78
13	भारतीय स्वातंत्र्य चळवळ आणि राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज डॉ. प्रशांत सूर्यवंशी	89
14	भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनात राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे योगदान प्रा. डॉ. प्रज्ञा कामडी	96
15	टिळकांचे स्वातंत्र्य आंदोलनातील राष्ट्रीय कार्य प्रा. डॉ. रफीक बा. शेख	110
16	भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील महिलांचे अनभिज्ञ योगदान डॉ. वैशाली मलवार-डूके	113
17	भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनात राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे साहित्यिक योगदान प्रा. प्रमोद नारायणे	122
18	भारतीय स्वातंत्र्याच्या चळवळीमध्ये आदिवासी चळवळीचे योगदान प्रा.डॉ.कमलाकर पी. तागडे	131
19	विदर्भातील १९४२ चा क्रांतीलढा आणि राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज प्रा. डॉ. राजेन्द्र मुंढे	137
20	भारतीय स्वातंत्र्य चळवळ आणि महिलांची भूमिका प्रा.डॉ.गजानन नत्थुजी कळंबे	142
21	भारतीय स्वातंत्र्यचळवळ आणि सरदार भगतसिंग डॉ. सुनील श्री. बोरकर	148
22	आझाद हिंद सेना आणि भारतीय स्वातंत्र्य चळवळ : एक ऐतिहासिक अध्ययन डॉ. कैलाश फुलमाळी	156

आधार नॅशनल पब्लिकेशन, अमरावती.

भारतीय स्वातंत्र्याच्या चळवळीमध्ये आदिवासी चळवळीचे योगदान

प्रा.डॉ.कमलाकर पी. तागडे

प्रमुख समाजशास्त्र विभाग

डॉ.म.वा.पी.डब्ल्यू.एस. कला व वाणिज्य महाविद्यालय, नागपूर
मोबा. ९४२३६३४६५०

Email : kptagde123@gmail.com

प्रस्तावना

भारतीय स्वातंत्र्याच्या चळवळीमध्ये आदिवासी चळवळीचे योगदान या शीर्षका अंतर्गत शोधकर्ता आपले विचार स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न करतो आहे. आपल्या देशामध्ये १८१८ मध्ये ब्रिटिशांनी आपल्या राजवटीला सुरुवात केली. आदिवासी समाज हा भारतीय स्वातंत्र्य जनजीवनापासून फार अलिप्त असल्याचे दिसून येते. या समाजामध्ये शिक्षणाचे प्रमाण खूपच कमी आहे. ग्रामीण आणि नागरी समाजापेक्षा या आदिवासी समाजातील जनजीवन हे वेगळ्या स्वरूपाचे आहे. या देशाचा हा प्रथम समाज म्हणजे हा आदिवासी समाज होय. संपूर्ण भारतातील आदिवासी चळवळीची संख्या ३६ इतकी सांगितल्या जात होती. Anthropological Survey of India यांनी केलेल्या १९७६ च्या सर्वेक्षणानुसार ही आदिवासी चळवळीची संख्या सांगितली जाते. भारतीय स्वातंत्र्याच्या चळवळीमध्ये आदिवासी चळवळीचे जेव्हा आपण अध्ययन करतो तेव्हा असे लक्षात येते की, ब्रिटिशांनी भारतीय लोकांना जीवन जगतांना स्वतंत्रचा श्वास घेता येत नसल्यामुळे तसेच अनेक वावरीत ब्रिटिशांनी भारतीय लोकांना त्रस्त केले होते. त्यातच काही स्वार्थी लोक हे ब्रिटिशांना सहकार्य करीत होते. त्यांचे खरे रूप हे भारतीय समाजाला कळले नाही. परंतु आदिवासी समाजातील काही व्यक्तींनी आदिवासी इंग्रजांना शरण जायचे नाही म्हणून त्यांनी त्यांच्याशी संघर्ष करण्याचे ठरविले. ब्रिटिश राज्यकर्त्यांनी श्रमिकांना, दुर्बल घटकातील लोकांना, आदिवासींना जाणीवपूर्वक अलिप्त ठेवल्याचे आढळून येते. इंग्रजांविरुद्ध सर्वप्रथम शस्त्र जर कुणी

आचार नॅशनल पब्लिकेशन, अमरावती.

उचलले असतील तर तो समाज म्हणजे आदिवासी समाज होय. या आदिवासी समाजामध्ये ज्या चळवळी झाल्या त्या चळवळीचे स्वातंत्र्याच्या लढयामध्ये महत्वपूर्ण योगदान आहे. त्यांनी फार त्याग केला असल्याचे दिसून येते. परंतू इतिहासकारांनी ज्या प्रकारे लक्ष वेधायला पाहिजे त्या प्रकारे त्याची नोंद केल्या गेली नाही. संथाल व मुंडा या आदिवासींनी १८५५-५६ मध्ये ब्रिटिशांच्या राजवटी विरुद्ध रक्त सांडविले असल्याचे दिसून येते. संथाल व मुंडाचे बंड मोडून टाकण्यासाठी ब्रिटिशांनी आपली शक्ती, बळ पूर्ण ताकदीने उभे केले. आदिवासींच्या चळवळी ह्या त्यांना न्याय, हक्क व स्वातंत्र्य प्राप्त व्हावे याकरिता उभ्या करण्यात आल्या होत्या. देशाच्या स्वातंत्र्य लढण्यामध्ये आदिवासी चळवळीचे मोठे सहकार्य अनेक प्राणांची आहूती दिली आहे.

आदिवासी क्रांतीचे मेरूमनी शंकरशहा रघुनाथशहा यांनी भारतीय स्वातंत्र्याची चळवळ उभी केली, तसेच शंकरशहा, क्रांतीवीर बाबुराव शेडमाके, उमेद वसाबा, बिरसा भगवान मुंडा यासारख्या काही आदिवासी लोकांनी पूर्ण देशाला स्वातंत्र्य मिळालेच पाहिजे या दृष्टिकोनातून आपल्या चळवळी उभ्या केल्या व शेवटपर्यंत इंग्रजांविरुद्ध लढत राहिले. या स्वातंत्र्य लढया दरम्यान अनेक आदिवासी लोकांना मरण पत्करावे लागले आहे. त्यांनी केलेल्या कार्याला व त्यालागा आपण स्मरण केले पाहिजे व नवीन पिढीला त्यांच्या चळवळीविषयी माहिती देणे महत्वाचे ठरते. देशाच्या स्वातंत्र्य लढयामध्ये आदिवासी चळवळीचे योगदान :

जेव्हा जेव्हा या देशाच्या स्वातंत्र्याचे नाव घेतले जाईल तेव्हा तेव्हा आपणाला आदिवासी चळवळीचे नाव घ्यावेच लागेल. कारण की त्यांनी भारताला स्वातंत्र्य मिळविण्याकरिता जे योगदान दिले आहे त्या योगदानाला आपणाला विसरता येत नाही. अनेकांनी आपल्या प्राणांची आहूती दिली आहे. देशाच्या हिताकरिता वेळोवेळी त्यांनी जे सहकार्य केले आहे त्या सहकार्याला आपण सलाम केलाच पाहिजे. त्यांनी केलेल्या कार्याचा धावता आढावा संशोधकांनी येथे घेण्याचा अल्पसा प्रयत्न केला आहे. आदिवासी क्रांतीचे मेरूमणी शंकरशहा रघुनाथशहा यांनी भारतीय स्वातंत्र्याची चळवळ उभारली. शंकरशहानी आपल्या मुलाला इंग्रज सैन्यात भरती करून

स्वतः आदिवासी समाजाचे नेतृत्व करीत होता. रघुनाथशाहा इंग्रजांविरुद्ध गोंडों भाषेत वडिलाला समाचार कळवित होता. त्यांनी गोंडों भाषेत कविता लिहून आदिवासी समाजाचे मन जिंकून घेतले. या दोन बापलेकांना १८ सप्टेंबर १८५७ ला तोफेच्या तोंडावर बांधून त्यांना इंग्रजांनी उडवून दिले. सन १८५७ च्या स्वातंत्र्य लढय्यामध्ये गडचिरोली जिल्ह्यातील घोटचे वीर बाबूराव शेडमाके यांनी इंग्रजांविरुद्ध उठाव करून स्वातंत्र्य चळवळ उभी केली. त्याबद्दल इंग्रजांनी २१ ऑक्टोबर १८५७ ला चंद्रपूरचा गोंड राजाचा किल्ला अचलेल्या परिसरत पिंपळच्या झाडाला लटकवून फाशी दिली. देशाच्या स्वातंत्र्य लढयाच्या चळवळीमध्ये हो, मुंडा, संभाल, भिल्ल, नागा इत्यादि जमातींनी आपले योगदान दिले असल्याचे देशाच्या इतिहासावरून याची साक्ष पटते.

उनेद वसावा या भिल्लाने सन १८७३ ते १८८२ या काळात राजपिपला स्टेटच्या पाचडोंगरी जिल्ह्यामध्ये आदिवासी चळवळ उभी केली. १८५७ च्या स्वातंत्र्य लढयात अनेक भिल्लांनी तात्या टोपेना मदत केली असल्याचे आढळते. सन १८५७ मध्ये आदिवासींच्या शोषणाविरुद्ध भगवान विरसा मुंडा यांनी जी चळवळ उभी केली त्या चळवळीचे योगदान देशाच्या स्वातंत्र्य लढयात एक महत्त्वपूर्ण चळवळ ठरली. ब्रिटिशांच्या विरोधामध्ये बंड करणे हे साधे काम नव्हते. परंतु आदिवासींनी इंग्रजांच्या शोषणाविरुद्ध, अन्यायाविरुद्ध, अत्याचाराविरुद्ध कशाचीही तमा न बाळगता आपले आंदोलन सुरू ठेवले. ओरिसातील कोहान या विभागामध्ये सन १८९९ मध्ये आदिवासींनी जी चळवळ उभी केली होती त्या चळवळीपुढे इंग्रजांना माघार घेऊन आदिवासींकरिता कायदेशीर संरक्षण देण्याचे नियम तयार करावे लागलेत. या देशातील स्वातंत्र्य लढय्यामध्ये अनेक आदिवासी चळवळीने आपले योगदान दिले आहे. त्यापैकी काही चळवळींचा येथे विशेष उल्लेख करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

१) संथालाची चळवळ :

संथाल व मुंडा या आदिवासी जमातींनी ब्रिटिश वसाहतवादविरुद्ध संघर्ष केला असल्याचे दिसून येते. त्यांनी फार मोठ्या प्रमाणात विद्रोह करून ब्रिटिशांना विचार करायला भाग

आचार नॅशनल पब्लिकेशन, अमरावती.

पाडले, वेळोवेळी त्यांना आपल्या प्राणाची आहूती द्यावी लागली. ब्रिटिशांनी त्यांचे आंदोलन दडपण्याचा प्रयत्न केला, त्यामध्ये अनेक आदिवासींना आपला जीव गमवावा लागला. इस्ट इंडिया कंपनीने जमीनदारी पद्धती सुरू केली होती. शतकानुशतके जंगलामध्ये स्थायी वस्ती करून राहणाऱ्या आदिवासींना व जमीन करणाऱ्या आदिवासींना जमिनीवरून हटविण्याचे अधिकार ब्रिटिशांनी जमीनदारांना दिले. त्यांच्या विरोधात हा उठाव झाला होता. आदिवासी समाज जी जमीन अथवा शेतजमीन सामुदायिक पद्धतीने करायचा त्या जमिनी आदिवासींना व्यक्तिगत मालकीच्या म्हणून मिळायला पाहिजेत होत्या. व्यक्तिगत स्वामित्व देण्याच्या विरुद्ध हया चळवळी निर्माण झाल्या होत्या. ब्रिटिशांची मालकी, शेती करणारे जमीनदार आणि जो समाज या देशाचा प्रथम निवासी आहे त्या समाजाला या जमिनीपासून वंचित करणे अशाप्रकारे त्यांचा डाव होता. त्यालाच आदिवासींनी विरोध म्हणून आपली चळवळ उभी केली. त्याचप्रमाणे आदिवासी समाजाचे शोषण करणारे व्यापारी, सावकार व दलाल यांच्या विरोधात आदिवासी समाजाने आपल्या चळवळी निर्माण केल्यात. आदिवासींनी केलेले बंड एवढे प्रचंड होते की, ब्रिटिश सरकार हादरून गेले होते. या चळवळीची नोंद श्रमिकांच्या आंदोलनाला जागतिक मोठे रूप प्राप्त करून देणारा विचारवंत कार्ल मार्क्स यांनी घेतली होती. ब्रिटिशांनी आदिवासींच्या वनसंपत्तीवरील पारंपारिक हक्क संपुष्टात आणल्याने अनेक प्रकारच्या समस्या आदिवासी समाजामध्ये निर्माण झाल्या होत्या.

२) बोडो चळवळ :

बोडो आदिवासींनी कछाट पहाडाच्या पठारी भागावरती आपले वास्तव्य स्थापित केले. त्यांची राजधानी गुवाहाटी येथे होती. त्यांना मैदानी भागामध्ये जाण्यास भाग पाडले. खरे तर असे दिसून येते की, ब्रिटिशांच्या राजवटीमध्ये बोडो आंदोलन हे आपल्या वेगळ्या राज्यांची मागणीकरिता उभारल्या गेले होते. ही चळवळ १९२७ मध्ये जे कछाटी युवक सम्मेलनाद्वारे सायमन कमिशनसमोर उभी झाली. त्यांनी स्वतंत्र रेजिमेंट बनविण्याची मागणी केली. बोडो लँडच्या मागणीकरिता अखिल बोडो छात्र परिषदेची स्थापना करण्यात आली. बोडो भाषेला संविधानाच्या आठव्या अनुसूचित

काळामध्ये नागा, मिझा, लुशाई, मिशिपी, मुंडा, कोल, खैरनार, गोंड, तसेच १८३२ मध्ये संभालांनी इंग्रजांच्या कारवायांना कडाडून विरोध केला. देशाच्या स्वातंत्र्य लढयामध्ये आदिवासी चळवळीचे महत्वपूर्ण योगदान प्राप्त झाले आहे. या स्वातंत्र्य लढयामध्ये अनेक आदिवासींना आपले प्राण गमवावे लागले, त्यामुळे भारताचा स्वातंत्र्य लढयामध्ये आदिवासी चळवळीच्या योगदानाचे स्वरूप व्यापक आहे. त्यांच्या योगदानाला सलाम.

संदर्भग्रंथ सूची :

- १) डॉ. कराडे, बी. एम., (२०११). सामाजिक चळवळीचे समाजशास्त्र, पिंपळापूरे अँड कं. पब्लिशर्स, नागपूर.
- २) खरात, शंकरराव, (२००६), सामाजिक चळवळीचा इतिहास, इंद्रायणी साहित्य, २७३, पुणे.
- ३) डॉ. वैद्य सुमन, डॉ. कोठेकर, शांता, (१९९४), आधुनिक भारताचा इतिहास, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर-१०.
- ४) डॉ. बोबडे, प्रकाश (२००५), कोलाज (आर्थिक विकास व सामाजिक चळवळी), श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर.
- ५) डॉ. काळदाते, सुधा (२००८), 'सामाजिक परिवर्तन आणि सामाजिक चळवळी'.